

'כבוד אלקים הסתר דבר': פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ-ישראל

דוד אסף

אהרן סורסקי, יסוד המעלה. הוצאת זיתנים, בני-ברק תנש"א.

החסידים בארץ-ישראל לבני הגולה.¹ כשפרסמן היילפרין, בשנות המאבק לעצמאות ישראל, היו איגרות אלה חלק מן הספרות שנרתמה לטובת קידום הרעיון הציוני. היסטוריונים חילוניים לאומיים, כמו היילפרין, בן-ציון דינור, יצחק בן-צבי ואחרים, מצאו בהן ובדומים להן את אשר ביקשה נפשם — הוכחה נוספת ומצטברת לרציפות הזיקה לארץ-ישראל, הן ברעיון והן בהתיישבות בפועל.² מאז ועד היום זכו איגרות אלו — ורבות נוספות שנחשפו ונתפרסמו עלי ספר — למחקר כללי ופרטי ולמהדורות שונות, מסודרות וביקורתיות.³ לאחרונה אף נתעורר פולמוס מתודולוגי חריף בדבר ידיים שמשמשו או לא משמשו באותן איגרות, על מידת האמון

חלק ראשון: דברי הימים ליישוב החסידים בא"י מיסודם של רבותינו הקדושים רבי מנחם מנדל מויטבסק זי"ע [רבי אברהם מקאליסק זי"ע, תטז עמ'; חלק שני: ילקוט השלם אגרות קודש מאת רבינו מנחם מנדל מויטבסק זי"ע ורבינו אברהם הכהן מקאליסק זי"ע אבות הישוב החסידי בא"י ותלמידיהם הקדושים, שנב עמ'.

א

ארבעים וחמש שנים עברו מאז מיין ורשם לראשונה פרופ' ישראל היילפרין את רוב בניינן ורוב בניינן של האיגרות ששלחו אבות היישוב

תרס"ד ואחרים. הופיעו בדור האחרון: מ"מ גער" ליץ, אבות החסידות בארץ הקודש, א-ב, ירושלים תשכ"ט [צ"ל: תשל"א, ראה: שם, א, עמ' 34]. ובמהדורה שנייה — ירושלים תשמ"ז; י' ברנאי (עורך), איגרות חסידים מארץ-ישראל מן המחצית השנייה של המאה הי"ח ומראשית המאה הי"ט, ירושלים תש"ס [להלן: ברנאי]; מ' וילנסקי, היישוב החסידי בטבריה עד פטירתו של ר' אברהם מקאליסק — תק"ע, ירושלים תשמ"ח. על קובצי איגרות הקשורות לחב"ד ולארץ-ישראל ראה להלן, הערה 16.

1 י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים ותל-אביב תשי"ז.
2 י' ברנאי, 'מגמות בחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים ותחילת העת החדשה', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 87-120; וביתר הרחבה בפרק 'עליות החסידים לארץ-ישראל' שבספרו, מגמות בחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה: מקורות ומחקר (בדפוס).
3 לבד מקובצי האיגרות הראשונים, כמו: פרי הארץ, קאפוסט תקע"ד (וראה להלן, הערה 15): לקוטי אמרים, לעמבערג תרע"א; ב"ד כהנא, חיבת הארץ, ירושלים תרנ"ז; הנ"ל, ברכת הארץ, ירושלים

דידקטית, מבקשת להציג בפני הקורא דמויות מופת ולקדם ערכים דתיים ברוח ישראל סבא, וכללי המחקר הביקורתי אינם תמיד נר לרגליה.⁶ גם "סוד המעלה" נועד לאתור קהל קוראים. כבספריו האחרים גם כאן אין המחבר פונה אל קהל החוקרים, אינו מתיימר לנקוט שיטות וכלים המתחייבים מכתובה ביקורתית-מדעית, ואף ניכר לעין השוני הטיפוגרפי מן הצורות המקובלות בספרות המחקר. לכאורה פוטר את אותנו קביעה זו מן הצורך להתייחס לספר באופן ביקורתי. ולא היא! במקרה דנן ראוי בכל זאת לתהות על קנקנה של יצירה זו, שכן לא דבר ריק הוא פרסום קורפוס מלא ומוסמך של איגרות החסידים, ובפרט שאמור להילוות אליהן מבוא מקיף. סורסקי מפרסם כאן 111 איגרות למן שנת תקל"ח ועד תקפ"א, ולצדן עוד 15 נספחים. זהו מספר לא-מבוטל כלל ועיקר,⁷ ובפרט שלדברי המהדיר הוא מפרסם כאן כמה וכמה איגרות לראשונה. יש אפוא טעם לנסות ולהעריך את מניעיו של המחבר, את היקף מפעלו ואת מידת הצלחתו לעמוד במשימה שקיבל על

שיש לתת בהן ועל הדרך הנכונה לחקירתן.⁴ עתה מונח לפנינו ספר רב היקף, המתיימר לסקור בשני כרכיו את תולדות היישוב החסידי בארץ-ישראל מאז עליית תקל"ז (1777) ולהעמיד לרשות המעיין אוסף מושלם ומדויק של מכתבי החסידים יושבי הארץ לאחיהם שבגולת מזרח אירופה, וכדברי המחבר בעמוד השער של הכרך השני — 'מופיע לראשונה בשלמותו בעריכה מדויקת ע"פ מקורות מוסמכים בדפוס ובכתיב'. אהרון סורסקי, מחבר הספר, אינו היסטוריון מקצועי, ומטרתו איננה שחזור ביקורתי של האירועים וראייתם בהקשרם הרחב. הוא מוכר כסופר חרדי פורה, שהתמחה, בין היתר, בפרסום ספרים העוסקים בתולדות החסידות בכלל ובעולי ארץ-ישראל החסידים בפרט.⁵ ספרים אלה נועדו — הן בדרך כתיבתם והן בדיסציפלינת המחקר המאפיינת אותם — לשוק הקוראים החרדי, ובאמות המידה הנקוטות בידינו ניתן לשייכם ללא היסוס לז'אנר הכתיבה ההיסטורית הרווח בחוגי האורתודוקסיה החרדית. זוהי ספרות מגויסת, אשר באמצעות כתיבה

מלאת: מחקרי האוניברסיטה הפתוחה בתולדות ישראל ותרבותו. ב (תשמ"ד), עמ' 409-414; הנ"ל, "שמעון הכופר": פרק בהיסטוריוגרפיה אורתודוקסית, כמנהג אשכנז ופולין; ספר יובל לכבוד ח' שמרוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' 243-268; A. Ra- poport-Albert, 'Hagiography with Footnotes: Edifying Tales and the Writing of History in Hasidism', *History and Theory*, 27 (1988), pp. 119-159; ד' אסף, ר' ישראל מרוזין ומקומו בתולדות החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ב, עמ' 6-12.

7 לשם הסטטיסטיקה: במהדורת ברנא, המיוסדת על אדני ספרו של היילפרין (לעיל, הערה 1), נדפסו 80 איגרות. מהן כמה שייחסן החסידי מפוקפק (איגרות זט-ט), אחת שנדפסה פעמיים (איגרות מו, טו), ואחת שאינה קשורה כלל בארץ-ישראל (עט). סורסקי הביא את רוב האיגרות של ברנא, למעט איגרות א-ט, יד, מא, נה, סד, סז-סח, ע, עב, עו. עט. על האיגרות המצונזרות ראה להלן.

4 ר' הרן, 'שבחי הרב: לשאלת אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל', קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 22-58. התיזה של הרן, כי באיגרות החסידים לא רק נשמטו קטעים, או נדרו מהעתקה להעתקה, אלא אף נוספו דברים מדעתם של מעתיקים, מחוץ שיקולים פולמוסיים, נסתרה כתגובתו של י' מוגדר שיין, 'אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל', שם, 63 (ניסן תשנ"ב), עמ' 65-97; שם, 64 (תמוז תשנ"ב), עמ' 79-97. לביקורת על ההיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי האשכנזי בשלהי המאה הי"ח ועל המקורות לחקר תולדותיו הוקדש חלק מעבודת-הגמר של ג' קרלינסקי, נוכח אתגורו של העידן המודרני: חשיפתו ופרסומו של קובץ "איגרות החסידים מארץ-ישראל" — הטקסט והקונטקסט, לקבלת התואר מוסמך האוניברסיטה העברית, תשמ"ט.

5 למשל: דמויות הוד, א-ג, בני-ברק תשכ"ז-תשכ"ח; מריבצי תורה מעולם החסידות בדורות האחרונים, א-ו, בני-ברק תשמ"ו-תשמ"ח, ועוד רבים.

6 על ספרות זו ראה: י' ברטל, "זכרון יעקב" לר' יעקב ליפשיץ: היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?

של רמ"ם ושל רא"ק אינן מתוארות כדבעי, והפער בין העושר היחסי של החומר התיעודי אודותם לבין דלותו של התיאור ההיסטורי-הביוגרפי ממחיש בפני הקורא הביקורתי את החסר הגדול שבו נמצא מקצוע הביוגרפיה החסידית. בנוסף על כך אין סורסקי דן בכוללים האחרים שפעלו באותה תקופה — כולל ווהלין, כולל הספרדים, כולל חב"ד וכולל הפרושים — ובקשרי הגומלין שביניהם, וכך עומד לו כולל רייסין מנותק, כביכול, מן הכוללים שפעלו בשאר ערי הקודש — בצפת, בחברון ומשנות הארבעים גם בירושלים. בולט בעליל עניינו המופרז של המחבר בענף מיוחד של חסידות לחוביץ-סלונים, שרואה עצמה כיורשת המור-סמכת של חסידות קליסק. ההסבר לכך פשוט בעליל — המחבר עצמו נמנה עם חסידי סלונים⁸, וכידוע, אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ; דא עקא שכתוצאה מכך נמצא התיאור חלקי, מגמתי ולוקה בחסר. לחלקיות התיאור תורמת במידה ידועה עובדה נוספת. סורסקי התעלם לחלוטין מאחד המקורות המרכזיים ביותר לחקר התקופה — התכתובות ארגון הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם, שהועתקו בפנקסים עבי כרס, המצויים היום בספריית יד יצחק בן-צבי בירושלים. זהו חומר היסטורי ממדרגה ראשונה, נגיש בקלות יחסית, שבלעדיו לא ייתכן לתאר את תולדות הכוללים בארץ-ישראל למן שנות השלושים של המאה הי"ט ואילך. פנקסים אלו גדושים בידיעות, שכמעט לא נוצלו עד היום, על טכריה בכלל ועל כולל רייסין ועל מנהיגיו בפרט.

עצמו, וזאת על-מנת לקבוע אם ועד כמה יכולים לומדי תולדותיה של ארץ-ישראל או חוקרי החסידות לעשות בו שימוש.

מוקד עניינו של סורסקי הוא תולדותיו של כולל החסידים בטבריה, הקרוי 'כולל רייסין'. חלקים נכבדים מתולדותיו של אותו כולל כבר נדונו בספרות המחקר; חלקים אחרים — בעיקר למן הרבע השני של המאה הי"ט ואילך — לא נדונו כלל, וכאן עיקר תרומתו וחידושו של סורסקי. צורת הכתיבה העיתונאית-החרדית, הספוגה פאתוס יראי ודידקטי, עשויה אמנם להרתיע את הקורא, שאינו נמנה עם אנ"ש, ואינו מורגל בסוג כתיבה זה. עם זאת, לפני הקורא עוברים כבני מרון אישים בהנהגת הכולל, שרובם ככולם לא זכו עד כה לתשומת-לבם של החוקרים. סורסקי משרטט ביוגרפיות — קצרות וארוכות — של דמויות אלה, ובכך עושה הוא צדק עם אותם חסידים תמימים ושד"רים עמלנים, שהיו שרויים עד כה בעלן של הדמויות המרכזיות של התקופה — ר' מנחם מנדל מוויטבסק (רמ"ם) ור' אברהם מקליסק (רא"ק). דווקא משום כך נציין בצער את חסרונו הבולט של מפתח שמות בשני הכרכים, דבר המקשה ביותר על השימוש בספר. לצד ההישג הנכבד בולטים גם חסרונותיו של החיבור: אין בו הערכה ביקורתית של האישים ושל מידת חשיבותם היחסית (בעיני המחבר כולם חסידים וקדושים, ואין הוא מתיימר לקבוע מי היה מרכזי ומי שולי), אין גם הפניות ומראי מקומות למקורות שהיו בסיס לכתיבתו, והעיקר — דמויותיהם הדרמטיות

מיעוטם הכתיר לאדמו"ר צאצא אחר — ר' אברהם ריינברג מכני-ברק, ראה: י' אלפסי, חסידות ושיבת ציון, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 165. סורסקי, המבקש לתאר את תולדות חסידות סלונים בארץ-ישראל, מתעלם לחלוטין מפילוג זה ומן האדמו"ר האחר, ומתייחס רק אל 'האדמו"ר הנוכחי' (ראה, למשל: א. עמ' ת-תב).

8 המחבר מזכיר פעמים רבות את כ"ק אדמו"ר שליט"א (א. עמ' יג, רפ, רפד, שי, שיח ועוד). הוא ר' שלום נח ברזובסקי, מנהיגה הנוכחי של חסידות סלונים. כאן יש לציין, כי לאחר פטירתו של האדמו"ר הקודם, ר' אברהם ריינברג, נתפלגה חסידות זו: רוב מניינם של החסידים נטה אחר חתנו של המנוח, ר' שלום נח ברזובסקי מירושלים, ואילו

דים משנת תקל"ז ואילך, או עליית תלמידי הגר"א במפנה המאות הי"ח-הי"ט, אךן בישרו על מפנה רעיוני ועל חידוש ארגוני שלא היה כמותם קודם לכן, או שמא לא היו אלא המשך רצוף של העליות 'המסורתיות'? והדברים ידועים וארוכים. המתברר אינו נותן דעתו לשאלה זו ולדעות הרבות שנאמרו בה, ומבחינתו החידוש שבעלייה הוא מעשה העלייה עצמו, שנעשה 'בקדושה ובטהרה' — בניגוד, כמובן, לעליות הציוניות — וממנו יתד ופינה ליישוב האשכנזי כולו עד ימינו אלה.

כאמור, טורסקי התחיל את ספרו בעליית תקל"ז ובתיאור דמויותיהם של רמ"ם ושל רא"ק כ'אבות המייסדים' של היישוב התסידי. אך כבר בשלב זה יש להקשות על שיקוליו. אמת היא שמעליית תקל"ז שרד תומר תיעודי ניכר, ואמת היא שעלייתו של רמ"ם, מן הדמויות המרשימות ביותר בדור תלמידי המגיד ר' דב בער ממזריץ', יש בה משום ציון דרך משמעותי בתולדות היישוב האשכנזי. אך, עם זאת, אין להתעלם מכך שעלייתם של חסידים מתלמידי הבעש"ט ומבני חוגו הקרוב החלה זמן רב קודם לכן, בעלייתם של אישים יחידים כר' אברהם גרשון מקוטב, או כאלה שעמדו בראש קבוצות חסידים כר' נחמן מהורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלן, שאף הם התיישבו בטבריה. מאי שים אלה שרדו איגרות רבות עניין וחשוכות לא רק לתולדות הארץ אלא גם לתולדות החסידות.¹⁰ שאלת הרציפות או השוני בין עליות אלה — ומה שביניהן — לבין עליית תקל"ז ויחסן

טורסקי חושף את מגמתו האידיאולוגית כבר בהקדמתו לחלק הראשון:

להודיע ולפרסם שתלמידי הבעש"ט היו הראשונים [ההדגשה במקור, ד"א] לעלות ולחונן עפרות א"י ב-250 השנים האחרונות, והם יסדו את הישוב המתחדש פה אחרי אלף ושבע מאות שנה של חורבן ושממה, וכל העליות אח"כ והתפתחות הישוב ובנין הארץ עד לדורנו הכל הוקם וגדל על אבן-היסוד והתשתית אשר הקימו הם בקדושה ובטהרה (א, עמ' יב).

למען הקורא התמים נבחר, כי אין זו אמירה בעלמא אלא אמירה פולמוסית גלויה וברורה, המכוונת כלפי התנועה הציונית, וכנגד הטוענים ש'כביכול' היא זו שחידשה את יישוב ארץ-ישראל. ייתכן כי בנוסף לכך מכוון טורסקי את דבריו גם אל נמען סמוי אחר: ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית-הפרושית, המאיימת לגזול את תהילת ראשית היישוב מן החסידים ולעטר בה את תלמידי הגר"א. ושמה ביקש המתברר לרמוז גם בשם ספרו, 'יסוד המעלה', לספרו של אלעזר הורביץ, 'מוסד היסוד', שתלה את כל שלטי הגיבורים בעליית הפרושים.⁹ אין, כידוע, ויכוח על כך שעליית החסידים קדמה מבחינה כרונו-לוגית לעליית תלמידי הגר"א, וזו קדמה בוודאי לעליות הלאומיות של חיבת-ציון ושל הציונות, אך עדיין במקומה עומדת שאלת משמעותן של העליות. האם עלייתם של המקובלים-החסידים קודם שנת תקל"ז, עלייתם של החסי-

9 א' הורביץ, מוסד היסוד: תמצית מתוך תולדות ועד הכללי כנסת ישראל ירושלים, בו כלולים עיקרי התולדות של היישוב הישן בא"י, ירושלים תשי"ח.² וראה במבוא, עמ' 6-8. מלבד זאת, קרוב לוודאי שטורסקי ביקש לרמוז לספר 'יסוד העבודה', שחיבר ר' אברהם מסלונים מייסד השושלת.

10 למשל, איגרתו של ר' אברהם גרשון מקוטב לבעש"ט או איגרתו הקצרה של ר' מנחם מנדל מפרמישלן לאחיו. האיגרות הללו נדפסו במקומות

הרבה, ראה: א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 277-286, 306-308. בספר העוסק בידברי הימים ליישוב החסידים היה, לדעתי, מקום גם לחלקים מתוך תיאורי מסע ידועים, כמו דברי שמתה מזלזיץ בספרו 'אהבת ציון' על עלייתם של ר' נחמן מהורודנקה ורמ"ם מפרמישלן או תיאור נסיעתו של ר' נחמן מברסלב, ראה: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 382-423, 478-500.

יסוד פרשני למעט הערות קצרצרות ומקורות, נצא ונראה כיצד עומד סורסקי באתגרים האחרים של המהדורה.

כבר בדברי הפתיחה לכרך מודיענו המהדיר כהאי לישנא:

במהדורה הנוכחית השתדלנו לכנס את כל האגרות הנמצאות כיום בהישג יד, הן אלה שבדפוס הן בקבצים כתובי יד, ונוספו לנו בס"ד כמה וכמה אגרות וקטעי-אגרות חדשים שלא היו ידועים עד כה, ואף המכתבים המפורסמים כבר, פנים חדשות באו להם פה לאחר הגהה והשלמה. מאידך גיסא, השמטנו במתכוון ולא הכנסנו בילקוט זה אותם מכתבים הקשורים לפולמוס הידוע, משום כבוד אלוקים הסתר דבר. יש לפי דעתנו ידים מוכיחות, כי לפחות חלק מאותן אגרות מזויף לחלוטין, או שהצליחו מחרתי הריב באותם ימים לשריב ו'להשתל' בהן משפטים וביטויים מחוק-לשיטה, כידוע לבקיאים באותה פרשה (ב, עמ' טו-טז; ההדגשות שלי, ד"א).¹³

מהו אותו 'פולמוס ידוע'? לטובת הקורא, שאינו נמנה עם הבקיאים באותה פרשה, נחשוף את מה שהצניע המהדיר. הכוונה היא לקורפוס רחב

לעליות אחרות כבר נדונה במקומות שונים,¹¹ והיוצא מכאן — לא ייתכן להתחיל את תולדות היישוב החסידי בארץ בכלל ובטבריה בפרט באופן שרירותי, רק משום שהמחבר נמנה על צאצאיו או מעריציו של אותו צדיק, בה במידה לא ברור מדוע החליט המחבר לסיים את עבודת איסוף האיגרות דווקא בשנת תקפ"א. האם יש משהו מיוחד בשנה זו שגרם לו לראות בה סיומו של פרק כלשהו? והלא בידינו איגרות חסידים חשובות משנים סמוכות לאחר מכן.¹² הרושם הוא שאין להחליטה זו כל הסבר ענייני, ובפרט שבדרך הראשון מתאר סורסקי עצמו את תולדות הכולל — שאמנם מזוהה מכאן ואילך עם חסידות לחוביץ-סלונים — גם לאחר שנה זו.

ב

את סקירתנו נמקד בכרך השני, כרך האיגרות. כידוע, על שלושה דברים עומדת מהדורה הראויה לשמה: על השלמות — עד כמה שידו של המהדיר יכולה להגיע; על הפילולוגיה — הצגת טקסט מדויק הנברר מתוך כתבי-יד או דפוסים אמיינים ומתוך השוואת נוסחים ועמידה על המבדיל והמשותף שביניהם; על הפרשנות — מלאה או חלקית, מילולית או היסטורית. כיוון שעל מגמתו הפרשנית של המחבר כבר עמדנו לעיל, וכרך האיגרות נעדר למעשה כל

12 כגון איגרתו של ראובן דובער הכהן פאפוריש מטבריה מאייר תקפ"ב, שנדפסה על-ידי פ' פרידמן, 'מכתבים מא"י משנות התקע"ד-התקפ"ב', ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 271-274 (סורסקי הכיר מכתב זה ואף עשה שימוש בתוכנו, ראה: א, עמ' רלו); איגרת ראשי הכוללים החסידיים בצפת מתמוז תקפ"ח, שנדפסה בספר אדרת אליהו: ספר זכרון לרב אליהו ראם, ירושלים תשמ"ח, עמ' רסו-רסט, ועוד. בטיעונו זה, היינו שחסידיים זיפו מכתבים תוך הוספת משפטים, תומך סורסקי, באופן פרדוקסלי, בטיעוניה של הרן, לעיל, הערה 4.

11 למן מאמרו החלוצי של ש' דובנוב, "החסידים" הראשונים בארץ ישראל, פרדס, ב (תרג"ד), עמ' 201-214, שהציע להבחין בין עליית הראשונים, שהיתה פועל יוצא מחסידותם, לבין עליית האחרונים, שמניעיה היו בעיקרם פוליטיים — רדיפות המתנגדים והרצון לייסד מרכז חסידי בארץ-ישראל — ועד למחקרו של י' חסדאי, 'ראשיתו של היישוב ה"מתנגדי" וה"חסידי" בארץ-ישראל — עלייה של מצוה ועלייה של שליחות', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 231-269; וראה את השגותיו של ברנאי על דברי חסדאי, בתוך ספרו שבדפוס (לעיל, הערה 2).

יריעה של איגרות הקשורות למחלוקת המרה בין ר' שניאור זלמן מליאדי (רש"ז), מנהיג חסידי חב"ד ברוסיה הלבנה, לבין רא"ק. מחלוקת זו סבכה הן על ענייני אמונות ודעות ופרשנות הולמת לחסידות — בעיקר לאחר פרסום ספר 'התניא' של רש"ז — והן על שאלות של סמכות והנהגה ודרך איסוף כספים לארץ־ישראל בקרב החסידים ברוסיה. מטבעם האנושי של בעלי המחלוקת היא גלשה מהר גם לביטויי גנאי חריפים משני הצדדים הניצים, שהיו למעשה קשורים ואחוזים זה בזה בקשרי חיתון ומשפחה ובקשרי תלות כלכלית. איגרות אלו — למן שנת תקנ"ז (1797) ועד סמוך למותו של רא"ק בתק"ע (1810) — כבר נדפסו במהדורות קודמות, שלא חששו לכבוד חכמים,¹⁴ והמעוניין יוכל למצואן שם בנקל, אך כבר בשלב זה מועל המהדיר בתפקידו להביא אוסף שלם. אם סבור הוא כי מזויפות הן האיגרות, אדרבה יבוא וישטח את טענותיו בפני קוראי הספר. אך הוא עצמו מודה ש'לפחות חלק מאותן אגרות מזויף לחלוטין', ובכך מה דינו של החלק האחר שאינו מזויף, או מזויף — לשיטתו — רק למחצה,

לשליש או לרביע? מדוע לא הביא למצער אותן חלק הנקי מחשד זיוף? תשובתו הברורה היא אחת מסיסמאותיה של ההיסטוריוגרפיה האור־תודוקסית החדשה: 'כבוד אלוקים הסתר דבר!'. כבר עבירו רבנן שלמא בהדייהו ומי אני המה־דיר, ומי אתם הקוראים, שנעזו לחדור לכבשונם של אותם צדיקים. אך זוהי רק טענה כביכול, שכן המהדיר הוא זה המעזו להחליט מהו כבוד אלוקים, ברצותו יחשוף וברצותו יצנזר ויס־תיר.¹⁵ ומה שחסידי חב"ד לא היססו לפרסם בקורפוס האיגרות של רש"ז, ולא ראו במעורר בותו של רבם הנערץ במחלוקת ביטוי של פחיתות כבוד כלפיו,¹⁶ ראה סורסקי להחמיר.¹⁷

אך לא רק התעלמות מוחלטת מאיגרות 'בעייתיות' יש כאן, אלא אף צנזורה כוטה בתוך האיגרות שנכללו במהדורה. נציג בפני הקורא דוגמה אחת — איגרת משנת תקס"ה מאת רא"ק לר' מאיר מביחוב, ששהה אז בחוץ־לארץ כשד"ר וכמתווך במחלוקת. איגרת זו כבר נדפסה בנוסחה המלא בכמה מקומות, והיא כוללת דברים קשים כגידין נגד רש"ז. סורסקי בחר להדפיס איגרת זו, אך קטע אותה ביד

14 מכתבי רא"ק הפזורים נאספו במהדורתו של ברנאי, לעיל, הערה 3. מכתבי רש"ז נאספו ב'אגרות קודש', להלן, הערה 16. על המחלוקת עצמה נתפרסמו מקורות רבים, ראה למשל: א"י בראור, 'על המחלוקת בין הרש"ז מלאדי ור' אברהם הכהן מקארליסק', קרית ספר, א (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 142-150, 226-238; א' קופפר, 'תעודות חדשות בדבר המחלוקת בין רש"ז מלאדי ובין ר' אברהם הכהן מקליסק ור' ברוך ממדזיבוב', תרביץ, מז (תשל"ח), עמ' 230-237; ע' אטקס, 'דרכו של ר' שניאור זלמן מלאדי כמנהיג של חסידים', ציון, ג (תשמ"ה), עמ' 343-346; וילנסקי (לעיל, הערה 3), עמ' 18-26; הרן ומונדשיין (לעיל, הערה 4); וראה ביבליוגרפיה נוספת אצל הרן, עמ' 48, הערה 85. סורסקי פוסע כאן בין תלמיה של מסורת שחרשו בה קודמים. כך, למשל, הופיעה בהוצאת 'מסורה', מהדורה חדשה של ספר פרי הארץ, ירושלים תשמ"ט, ואף היא ב'פנים חדשות', דהיינו, כלשון ההקדמה: 'כינוס כל המכתבים הנמצאים בספרים שונים וכת"י (מלבד מכתבים בודדים שלא

הדפסנו בעצת גדולים שליט"א') (עמ' ה; ה' הדגשות שלי, ד"א); וראה גם להלן, הערה 17. 16 האיגרות נדפסו הן במהדורתו של ד"צ הילמן, אגרות בעל־התניא ובני דורו, ירושלים תשמ"ג, והן ב'מהדורה הקאנונית של חב"ד: קובץ אגרות־קודש מאת כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק', מהדורת ש"ד לרין, ברוקלין תשמ"ב (מהדורת לרין כוללת, מצד הגדרתה, רק את איגרות רש"ז ולא את איגרות הצד שכנגד). מתוך 93 איגרות פרי עטו של רש"ז, שנדפסו בספרו של לרין, יש עשרות רבות הקשורות כענייני ארץ־ישראל. אף לא אחת מהן נכללה בספרו של סורסקי. גם לא אלה שאינן קשורות למחלוקת. עם זאת, ראוי לשבח את המהדיר על שזוהר מלספח אל מחנהו את האיגרות הארצי־ישראליות — הבודדות אמנם — של 'גניזת חרסון', שזינפן כבר הוכח ואכמ"ל. 17 על חסידי סלונים המתירים לעצמם למחוק בטקסט ועל חסידי סלונים המתונים, ראה דברי מונדשיין (לעיל, הערה 4), עמ' 89-90, והערה 155, שם.

לא נדפסה בו איגרתו החשובה של רא"ק לר' נחמן מברסלב;²⁰ וכן נשמטה ממנו איגרת מחודש אב תק"ף, בחתימת מנהיגי כוללי החסידיים בצפת ובטבריה — וביניהם ר' זאב וולף מטשרני-אוסטרהא ור' צבי הארקער — ובו תוארו בפני יהודי מערב-אירופה קשיי היישוב והתמעטות התרומות המגיעות מרוסיה.²¹ אין צריך לומר, שאיגרות חדשות ובעלות ערך רב ביותר נדפסו מאז הוצאת הספר — ובה כמובן אין להאשים את המחבר — ויש לצרפן לקורא פוס איגרות החסידים.²²

לשבחו של סורסקי יש לציין, כי תפס את המונח 'איגרות חסידים' בתפיסה מרחיבה, וכלל במהדורתו לא רק איגרות שנכתבו מארץ-ישראל, אלא גם כאלה שנכתבו, באותה תקופה, בחוץ-לארץ ונשלחו לארץ-ישראל, או כאלה שעסקו בענייני ארץ-ישראל. כך, למשל, הוא צירף איגרות שנתנו צדיקים ידועים לשד"רים

אכזרית, וכך הוא מביא: 'זה גמר בעדם והסכים על ידם לחדש דבר ביסוד מוסד מחדש על נכון בל תמוט וכו'. אגא מהיכא קאימא בקודש, חזק ואמץ לבו, ועצת ה' לעולם תעמוד'. הקורא המהלך לפי תומו, שאינו עוסק בהשוואת מהדור-רות, עשוי לחשוב שהמלה 'וכו' היא פרי עטו של רא"ק, וכי כך אכן נכתב בטקסט המקורי (או המקורי ביותר ששרד), ולא היא! זו תוספתו של המהדיר עצמו, שביקש להסתיר מעין הקורא דברים שלדעתו השתיקה יפה להם, ומנע מן המעיין את דעתו של רא"ק על רש"ז.¹⁸

לא רק זדון העלמת איגרות או צנזורה מאפיין את המהדורה שלפנינו, אלא גם שגגת איגרות תמימות, שנעלמו מעיני המחבר על-אף שכבר נדפסו ונתפרסמו. כך, למשל, לא נכללה בספר איגרת מעניינת משנת תק"ם, שכתב החסיד ר' יצחק בן שמעיה מציצרסק, כנראה מבני עלייתו של רמ"ם שהתיישבו בצפת, לאביו שברוסיה;¹⁹

18 ראה: ברנאי, איגרת עג. עמ' 270-272 (ושם הפניה למקורות קודמים). לעומת סורסקי, ב, איגרת פח, עמ' רמז-רמח. סורסקי אינו מתכחש לאחיותו, ובהערותו לאיגרת (ב, עמ' שמו) הוא מציין: 'באג' רוח בעל התניא סי' צ"ו נדפסה בשלימות ע"פ שני מקורות נוספים בהכללת הקטעים אשר מצאנו לנכון להשמיטם כאן' (ההדגשות שלי, ד"א).

19 ראה: ברנאי, איגרת עא, עמ' 262-264. לעומת סורסקי, ב, איגרת צג, עמ' רנה.

20 ותקף במשנת חב"ד, 4), כפר חב"ד תשנ"ב, עמ' 302. האיגרת נדפסה במהדורות השונות של הספר 'חיי מוהר"ן, בסוף הפרק 'נסיעתו לארץ ישראל'. היא אינה מתוארכת אך נכתבה, כנראה, בשנת תק"ס. ראה: א' גרין, בעל היסורים: פרשת חיייו של ר' נחמן מברסלב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 102. וההערות בעמ' 392-393.

21 האיגרת נדפסה לאחרונה בתוך: אגרות האוהב ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' סז-עד. משום מה לא כלל סורסקי גם איגרות אחרות הקשורות בר' זאב, שעלה כתקנה והתיישב בטבריה. אלה לוקטו ונדפסו בידי מ"מ ויזניצר, תקיפא דארעא ישראל, בני-ברק תשמ"ו, עמ' קו-קיא; וראה: סורסקי, א, עמ' רכט.

22 בסוף מאמרו של מונדשיין (לעיל, הערה 4), עמ' 94: מונדשיין פרסם עוד נ"א מסמכים חדשים בכרם חב"ד (לעיל, הערה 19), עמ' 267-315 ('אגרות ארץ ישראל מרבנן ותלמידיהון'). מעלה מיוחדת לאיגרת רות אלה — שאף הן, לדברי מהדירן, אינן אלא חלק מאוצר גדול שטרם נתפרסם במלואו — שהן אוטוגרפים אותנטיים ולא העתקות מאחרות כרוב האיגרות האחרות.

19 האיגרת נתפרסמה לראשונה בידי בן-צבי ('איגרת חסיד מרוסיה שעלה לצפת', מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 49-55, ונדפסה שוב במהדורת ברנאי, עמ' 78-83). חסדאי אכן הציע לכתוב את האפשרות, שר' יצחק זה כלל אינו חסיד, ושמא אף שייך לחבורת מתנגדים, ולכאורה יכול סורסקי להישען על דעה זו, ראה: חסדאי (לעיל, הערה 11), עמ' 244, הערה 69; אך ראה גם: מונדשיין, 'דברי ימי החסידות ודרכי החסידים' (כרם חב"ד: עיון

במררצת המאה הי"ט — בעיקר במחצית השנייה, כתגובה אורתודוקסית ללאומיות החי-לונית — היה העיסוק הזה למעין אופנה רווחת בקרב בני העילית הצדיקית, והפך גם סמן למעמדו וליוקרתו של הצדיק.²⁴ ממילא שרדו בידינו איגרות רבות בתחום זה, שאיסופן יחד יכול היה להאיר כמה וכמה היבטים היסטוריים וחברתיים. סורסקי הביא רק מעט מזער מהן ולא אסף חומר זה בשיטתיות, על אף שקל יחסית לאתרו.²⁵

אשר לעמוד הפילולוגי, סורסקי השתמש בכתבייד רבים — לדבריו קרוב ל-15 קבצים — אך אין הוא מודיענו מהם אותם כתבייד, מה מוצאם, מי כתבם ומתי, והיכן יכול הקורא החשדן לעיין בהם. הוא מסתפק בציון 4 כתבייד הנמצאים בספרייה הלאומית (אחד מהם רק

ועדויות לפעולות שהיו כרוכות בייסוד קופות מעות ארץ הקודש ברחבי רוסיה ופולין (ב, עמ' רל-רלג), וכן איגרת ששיגר ר' ברוך ממזיבוב' (אז בטולצ'ין) לרמ"ם (שם, עמ' עג-עד). אלא שגם כאן רחוק הספר מן השלמות. מן המפורס-מות הוא שמערכת המינויים של גבאי קופת ארץ-ישראל בקהילות רבות ברחבי מזרח-אירופה היתה נתונה בידי צדיקים, והללו ייחסו לסמכות זו משקל רב. למינוי גבאי הקופות, כמו ליתר המינויים הקהילתיים שהיו בידי הצדיקים, כגון מינוי דיינים, חזנים ושוחטים, היה בוודאי תפקיד נכבד בהפצת החסידות, בחיזוק שלטונו של הצדיק ובהתלכדות החברתית סביב מנהי-גותו.²³ אך לא רק תרומת הכספים למען תושבי הארץ היתה מצווה נכבדה אלא אף עצם העיסוק והשליטה בכספי ארץ-ישראל נחשבו למצווה.

המקרה של 'כולל וארשה'). יתר-עלי-כן, גם הכוללים הארצישראליים לא היו סגורים, ולא נדירים המקרים, שעולים פרושים נסתפחו לכוללי החסידים, ראה למשל: ד' רבינוביץ, 'מכתבי בקשה מאת גאוני ליטא אל אדמו"ר חסידי ליטא באמצע המאה התשע-עשרה', ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 189-180; ד' אסף, 'מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוך' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 267.

24 דוגמה לכך הוא הסכסוך הגדול בין ר' יצחק מברואן, נכדו של ר' ישראל מרוזין, לבין ר' תיים מזינקוב, נכדו של ר' א"ה מאפסא, על השאלה מי מהם רשאי להתכנות בתואר 'נשיא ארץ-ישראל', ראה: חק עולם, ירושלים תרנ"ב.

25 למשל, איגרת מתקס"א של ר' לוי יצחק מכרדיצ'ב על מינוי גבאי ארץ-ישראל בקהילת מאלוב (א"י העשל, 'אומבאקאנטע דאקומענטן צו דער געשיכטע פון חסידות', יוואָ-בלעטער, 1952], עמ' 130; סורסקי הכיר מאמר זה והביא ממנו מכתב אחר, ראה: ב, עמ' לח, שכה-שכו); איגרת מתקע"ד של ר' אברהם יהושע השל מאפסא על מינוי גבאי ביאסי, איגרות האוהב ישראל' (לעיל הערה 21), עמ' מח-מט; איגרת מתקע"ו של ר' משה צבי מסאוורוך על מינוי גבאי בקראטיה (שם, עמ' נג) ועוד.

23 ראה, לדוגמה: א' רובינשטיין, 'קונטרס "כתיבת למאור" של יוסף פערל', עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 140-157; ש' שטמפפר, 'ה"פושקע" וגלגוליה — קופות ארץ-ישראל כתופעה חברתית', קתדרה, 21 (תשרי תשמ"ב), עמ' 89-102. מוכן שרשת מינויי הצדיקים נפרסה רק בקהילות ובאזורי השפעה חסידיים: בקהילות שלא היו חסידיות מונו גבאי ארץ-ישראל בידי רבנים או מנהיגים לא-חסידיים. המערכת הלא-חסידית לגביית כספי ארץ-ישראל, שתכליתה היתה העברת כספים לכוללי הפרושים בארץ, היתה קרובה מבחינת מטרתיה למערכת הגבייה החסידית, אך מסגרתה הארגונית (יחוני וילגא') ותפקודיה היו שונים (על פעילותו של ר' חיים מוולודין בהקשר זה ראה לאחרונה: א' מורגנ' שטרן, 'שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א', שלם, ו [תשנ"ב], עמ' 209-214). בדרך כלל חולקו אזורי הגבייה השונים בהסכמה, אך לעתים אירעו סכסוכים, ושתי המערכות פעלו במק-ביל באותם אזורים, עד שנחתמו 'פשרות', שהגדירו היטב את גבולות ההשפעה הגאוגרפית. לא חסרו גם גילויי שיתוף-פעולה בין שני הכוללים בחוץ-לארץ, שמצאו את ביטויים בכרחיים משותפים (חלקם נדפסו בידי ח"נ דמביצר, מגיני ארץ-ישראל, למברג 1852; וראה את בירוור המעניין של סורסקי, ב, עמ' שז-שיא, שנא), ואף באיסוף כספים משותף, שלא היפלה בין חסידים לפרושים (זהו

סורסקי לא גיבש בעניין זה מערכת עקבית, מחד גיטא הוא מזכיר שמות של חוקרים כמו אברהם יהושע השל ומרדכי וילנסקי, ומאידך גיסא, שמותיהם של שמעון דובנוב, אברהם כהנא, אברהם יעקב בראוור, בן-צבי, היילפרין, דינור, אברהם יערי, ולאחרונה יעקב ברנאי, חיה שטימן-כץ — חוקרים חשובים, חלקם נאמני מסורת מובהקים, שפרסמו תעודות או מחקרים בתחומו של המחבר — הם בחזקת חמץ שבל ייראה ובל יימצא. גם חידושים, שנתחדשו בבת-ימדרשם של חוקרים, מצוטטים בספר כמבלי משים, כביכול נפל פתקא מרקיעא ובו נתגלו הדברים מעצמם. כך, לדוגמה, בדבריו על ר' אליעזר זוסמן בן יצחק, שכונה סו"ד (ספרא ודיינא, או, כהצעת סורסקי, סופר דמתא), מציין המחבר, כי פעילותם של ר' אליעזר ור' ישראל בן פרץ מפולוצק נרשמה בשנת תקל"ח ב'פנקס הקהל' של הקהילה היהודית בליווארדן שבהולנד (א. עמ' קג).²⁹ ידיעה מעניינת זו, שהפריכה נסיון זיהוי קודם של יערי,³⁰ נתחדשה על-ידי ה' בים במאמרו 'קשרי ליווארדן עם ארץ ישראל',³¹ אך אצל סורסקי אין לכך זכר. בכלל, שיטתו היא לציין את מקורותיו בנוסחים כמו: 'ממקורות שונים ידוע' או 'ממסמך אחר' וכדומה. כשמבקש המחבר להשתמש במידע שהביא לראשונה נשיאה השני של מדינת ישראל, יצחק בן-צבי, הוא כותב: 'חוקרי קורות הישוב הארצישראלי שביקרו בכפר פקיעין בשנת תרפ"ז, מצאו' וכו'. כמו-כן אין הוא

בצילום), ולגבי האחרים הוא מעיר: 'לא ראינו צורך לפורטם אחד לאחד' (ב, עמ' שכא).²⁶ כיוצא בזה, בהערותיו המפורטות לכל איגרת מציין סורסקי את המקומות השונים שבהם נדפסה האיגרת, אך אינו כותב מהו המקור, שעליו הוא מתבסס, ועל איזה אדנים נוסד הטקסט, שהוא בחר להדפיס במהדורתו. הוא מסתפק באמירות כלליות נוסח: 'כאן הוגהה והושלמה ע"פ כת"י, או 'הוגהה ע"פ כת"י נוסף'. למרבית הצער בחר לו סורסקי את הדרך האקלקטית הקלה — כאשר יש כמה נוסחים לאותה איגרת אין הוא בורר לו את הנוסח הטוב ונצמד אליו, אלא מרכיב מעשה כלאיים מכל הבא לידיו, ומגיה על-פי כתבי-יד שונים, וכך בא לעולם נוסח חדש ו'משופר'.²⁷ על דרך העתקתו המרושלת של סורסקי יעמוד בנקל כל המשווה את הנוסח המקורי של ההסכמה למהדורה השנייה של ספר 'שבחי ירושלים' (לבוב תקנ"ט), שעליה חתומים רא"ק וחכמים אחרים, עם הנוסח הרצוף שהביא בעל 'יסוד המעלה', כביכול מתוך אותה מהדורה, ובפועל ממהדורה מאוחרת של הספר.²⁸

לסיום, לא נוכל שלא להתפלא על שיטתו של המחבר בהפניות. סוד גלוי הוא שבספרות החרדית נהוג להביא דבר בשם אומרו רק אם האומר נמנה עם שלומי אמוני ישראל. וכבר הורגלנו לשיטות 'מתוחכמות' של התעלמות, הסתרה וטשטוש על-ידי שימוש בראשי-תיבות, הפניה רק לכתב-העת או לשם הספר וכדומה.

19). עמ' 314.
 29 והשווה: שם, עמ' קצו-קצז. שם הוא מסתפק בהערה: 'ממסמכים שונים עולה'.
 30 א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 610.
 31 מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 159-160; וראה הערתו של מ' אליאב, שם, עמ' 165.

26 לפחות בקשר לאחד מכתבי-היד מגלה סורסקי חוש ביקורתי וכותב 'העתקה משובשת ונראית ג"כ קצת "משופצת" (שם); והשווה לתיאורו של כתבי-יד זה על-ידי מונדשיין (לעיל, הערה 4), עמ' 66.
 27 השווה הערתו לאיגרת יג (ב, עמ' שכח): 'הנוסח המודפס של האגרת משובש ביותר. כאן הוגהה ע"פ כמה כתבי יד ופנים חדשות באו לה'.
 28 השווה הנוסח שם, ב, עמ' שו, לעומת הנוסח המקורי שהדפיס לאחרונה מונדשיין (לעיל, הערה

נים — ועל כך יש לשבח את מקחו. עם זאת, הפרשנות ההגיוגרפית הנאיבית והבלתי-היסטורית המוענקת לחומר, הסלקציה והצנזורה בקורפוס המכתבים, הנובעת משיקולים אידאולוגיים, והמנגנון הלכיוני של מראי מקומות. הפניות והתייחסויות לספרות המחקר 'החילונית' הקודמת — כל אלה מדגישים, אף יותר מאשר קודם להופעת הספר, את נתיבותיה של מהדורה ביקורתית, מעין 'ספר היישוב', שתכלול את כל החומר החסידי התיעודי שמוצאו מארץ-ישראל או שיש לו זיקה אליה. ספר כזה אמור להתייחס לתקופה של כמאה שנה, למן אמצע המאה הי"ח ועד לשנת 1840, היא שנת היווסדו של כולל ווהלין בירושלים, וממנה ואילך אין קץ למקורות. ספר זה צריך לכלול בתוכו לא רק איגרות צדיקים וחסידיים, שישבו בארץ-ישראל, אלא גם, כנאמר לעיל, איגרות צדיקים וחסידיים שישבו בחוץ-לארץ והתייחסו ליישוב, איגרות שד"רים ומכתבי המלצה, איגרות הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם, שנועדו לכוללי החסידיים בארץ-ישראל ולמנהיגים חסידיים כמזרח-אירופה, ועוד.

מזכיר את שמו כמהדיר הראשון של כמה וכמה איגרות, ובהן כתב השד"רות המעניין מתקמ"ט שניתן לר' שלמה זלמן הכהן, ומסתפק בהפניה סתמית לכתב-העת, שבו פורסמה התעודה, למספר הכרך ולמספר העמוד.³² כששתמש הוא במחקרו המונומנטלי של יערי, 'שלוחי ארץ ישראל', הוא מסתפק בהודעה: 'כפי שאנו רואים בחלק ממסמכי השד"רות' (ב, עמ' שלז). כהערת אגב נוסף, שכינוי החסידים שהתיישבו בפקיעין 'מתנחלים' (א, עמ' רו)³³ נראה אף הוא שלא במקומו.

חסרונם של מפתחות — בעיקר של אישים ומקומות — מקשה מאוד על השימוש בחיבור; התקנת מפתחות היא טירחה מועטה יחסית למחבר, ולעומת זאת שכרו של המעיין בספר אין ערוך לו. חוקר תולדות היישוב החסידי בארץ-ישראל ימצא בספרו של סורסקי חידושי שים רבים ואף כמה וכמה מקורות, שלא נודעו עד כה, והוא הראשון לההדירם. בצניעות של דרך אגב, וללא הדגשה מיוחדת של חידושי לעומת טעויות קודמיו, מרים סורסקי תרומה נכבדה לזיהוי אישים הנזכרים באיגרות, למיון הכרונולוגי של האיגרות ולבירור הנוסחים השו-

אופייני כמעט לכל מנגנון ההערות שבספר זה. אולם כאשר הדברים אמורים בחסידיים וברבנים משנה המהדיר ממנהגו, ומקפיד להביא דברים בשם אומרם, כגון: 'נדפסה ע"י הרב יעקב משה טוליי-דאנו במאסף "מזרח ומערב"', או 'נדפסה בקובץ כרם שלמה... מגוף הכת"י שנמצא בידי הר"ר שאל הוטרר מאנטוורפן' (ב, עמ' שמה). וראה, בעניין אחר: שם, עמ' רכט.

32 כרך א, עמ' רט; כרך ב, עמ' קנו-קנט. שלז. הכוונה למאמרו של בן-צבי, 'לישוב האשכנזים בכפר פקיעין', קרית ספר, ג (תרפ"ו-תרפ"ז). עמ' 300-305 (מקור זה נדפס בנוסח אחר בידי ריבקינד, 'דפים כודדים', מאסף ציון, ה [תרצ"ג], עמ' קסה-קסז — וגם כאן מרמז סורסקי רק לשם הקובץ ואינו מזכיר את שמו של ריבקינד). מנהג מגונה זה, שלא לציין את שמותיהם של החוקרים שמעמלם ניזון המחבר,